

Lezenderwijs

door

R. LIEVENS

§ 1. HADEWYCH : VOTSELADEN VRI

Deze raadselachtige woorden gebruikt Hadewych in haar achtste brief, r. 69 : „Die ghene die mint, hi es gherne gheslegghen om gheleert te sine. De ghene die mint es gherne verstiten om *votseladen vri* te sine. Die ghene die mint, hi es gherne in enicheiden om die minne te minnene ende te besittene.” De drie bewaarde handschriften hebben allemaal dezelfde lezing ‘votseladen’ ; de filoloog kan zich dus hier moeilijk verschuilen achter onoplettendheid van een kopiist.

Verdam neemt het woord op in zijn MNW als lemma-met-eenvraagteken, citeert dan deze unieke plaats en verklaart : „Het woord... schijnt een bijw. te moeten zijn bij *vri*, met de betekenis *geheel en al, ten volle, volkomen*. Men zou kunnen denken aan eene oorspronkelijke lezing *volselagen* (andere vorm van *volslagen*), indien men dit woord ook reeds als bijwoord (zie *volslegen*) voor het Mnl. mocht aannemen.” – Van Mierlo sluit zich hierbij grotendeels aan ; in zijn woordenlijst noteert hij ‘bijw. van elders onbekend’, op p. 77 commentarieert hij deze passage als volgt : „ons *volslagen* ? of *volstaden* = blijvend ? C heeft het woord onderstreept, waarschijnlijk om te kennen te geven dat het woord vreemd was, moest veranderd worden.”

Van vertalers kunnen we niet verwachten dat ze nieuwe wegen banen. Van der Zeyde (1936, p. 82) omschrijft nogal vrij : „Wie mint, laat zich met vreugde uitstoten, om van alle banden vrij te zijn.” Van Bladel en Spaapen (1954, p. 111) leggen zich neer bij Verdam : „Wie mint, die wordt graag verstiten om volslagen vrij te zijn.” Porion (1972, p. 101) tenslotte – of zoals het titelblad duidelijkshalve vermeldt Fr. J.-B. M. P. – geeft alleen maar de gedachte weer : „Qui aime se voit volontiers rejeté, parce qu'il trouve une liberté nouvelle.”

Ik zou de verklaring in een andere richting willen zoeken, zonder de grafie geweld aan te doen en bovendien zonder de betekenis van ‘volsagen’ in de gewenste zin te kompletteren. Ik denk dat *votseladen* een gen. meerv. is (bij *vri*, Stoett § 173, V) van het subst. *futselage*. Dit woord komt weliswaar nog niet voor in het

MNW, evenmin trouwens als het ww. *futselen*¹, maar de familie is er vertegenwoordigd door *futselare* 'beuzelaar, tijdverknoeier'² en door *futselinghe* (Rek. v. Brugge v. 1302, Maskeroen, Velthem).

Futselage, gevormd uit een inheems ww. met de aan het Frans ontleende uitgang *-age* – zoals b.v. *schulage* 'latibulum' in de bijbel van 1360, of *timmerage*, *clappage* en later ook *vrijage* enz. – is dus niet alleen goed denkbaar³, het wordt inderdaad ook gebruikt door Jan van Leeuwen (Groenendaal ca. 1350) met de betekenis 'beuzelarijen, onbenulligheden' of zoals hij het zelf omschrijft 'cleyne dinghe', 'daer luttel aen belanc es of niet'. Ik citeer het nu eerst in zijn kontekst: „siet nochtan soe bliuen die liede met al haren veel biechtens bi na altoes ontfoecht ende ontrust met verwerrentheyt der twiuelachtegher consciencien. ende nochtan soe biechten dese verwerrenden menschen dicwile groote langhe biechten. ya beyde nacht ende dach. ende wanen daer met vrede van consciencien vercrighen omme datse veel *futcelaedsen* voertbringhen daer luttel aen belanc es of niet. Tijd verlies ende hoeftbrekinghe⁴ maecht sijn ende oec menegherande houerde. daerse hem seluen ouermids haer sonderlinc/heyte in behaghen. ya omme dat hem dunct datse cleyne dinghe soe groot wegghen ende achten.”⁵

Aangezien *-age*, ontstaan uit *-aticum*, vroeger in het Frans nog met een dentaal werd uitgesproken (*ādza*)⁶, is het begrijpelijk dat de mnl. kopiïsten in de nesten zaten en weifelden tussen *-aedse*, *-aedje*, *-agie*, *-asie*, *-aye* enz.⁷ Dat Jan van Leeuwen koos voor *-aedse* is dan ook de gewoonste zaak van de wereld. Maar de vraag is nu of Hadewychs *votseladen* wel een variant is van hetzelfde woord. Laten we het suffiks (1° *-ade*) en de stam (2° *votsel-*) afzonderlijk onderzoeken.

1° In de eerste plaats denkt men hier natuurlijk aan het suffiks *-ADE* (cfr het Franse type *promenade*), maar dit schijnt in het mnl. niet produktief te zijn geweest.

1. De oudste tekst in het WNT dateert van ca. 1550. Als vroegste woordenboeken noemt F. Claes, *De bronnen van drie woordenboeken...* p. 258: Berlaimont (1540), het *Naembouck* (1562) en de *Thesaurus* van Plantijn (1573).

2. Reeds in *Wap. Mart.*; in 1249 ook al als familienaam in gebruik: 'magister Iacobus dictus Futselare' (A. Derolez, *Corpus Catal. Belgii* I, p. 100).

3. Ook de pejoratieve betekenis heeft het met de meeste andere woorden op *-age* gemeen.

4. Ook nog niet in het MNW.

5. Dit fragment heeft wijlen Pater Axters opgenomen in zijn bloemlezing op p. 25. Ik citeer volgens hs. Brussel KB IV 401, fol. 162 V a en b.

6. Zie b.v. WNT 1, 2064; J. J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam 1906, p. 306 en 339; Schönfeld-Van Loey, *Historische grammatica* § 182, e, p. 222.

7. Zie b.v. MNW sub verbo *dijcage*, *potage* of *usage*.

F. Buitenrust Hetteema heeft enkele woorden op *-ade* kort behandeld in TNTL 8, 63. Vier daarvan (dreigade = mine, peperade = piperata, pissade⁸ = minctura, scherade = ruptura) hebben waarschijnlijk alleen een woordenboekleven geleid want ze worden slechts aangetroffen in Gloss. Bern. (Limb., XIVde eeuw); van *asscerade* (Jan Yperman) is de vorming niet duidelijk (WNT I, Supplement, kol. 1831), *predicade* (Leven van Jezus, XIIIde eeuw)⁹ komt uit het mlat. *predicata* (*homilia, concio*).

Dank zij het retrograad wdb. van het mnl. door B. van den Berg ('s-Gravenhage 1972, p. 24) bezitten we thans een volledige¹⁰ lijst van de woordvoorraad op *-ade*. Haast alle voorbeelden horen tot het type *predicade*, waar het suffiks tezamen met het grondwoord in ons taalgebied is geïmporteerd¹¹. Slechts drie gevallen schijnen late produktiviteit van *-ade* te weerspreken: (a) *makade*, (b) *belgade* en (c) *messade*.

(a) Naast *makade* kent Verdam ook *makage*. Na de mogelijkheid te hebben geopperd dat *makade* zou ontstaan zijn uit *maken* + *ade* geeft hij toch duidelijk de voorkeur aan een tweede verklaring: „Of is *m a k a d e* ontstaan uit *m a k a g e* door middel van den tusschenvorm *makaadje* of *makaadse*? Kil. kent alleen *m a k a g e*. Vgl. *c a m p a e n d i e* naast *c a m p a e n g e*¹². Het laatste is het waarschijnlijkst, daar de uitgang *ade* bij de beteekenissen van het woord niet past.” Salverda de Grave sluit zich op p. 269 daarbij aan: „*makade* is te oud om met *-ade* te zijn gevormd.”

Al zou deze redenering aardig in mijn kraam passen, ik twijfel aan haar juistheid. *Makade* en *makage* lijken me eerder twee verschillende woorden met afwijkende betekenis ook, die Verdam ten onrechte samen behandelt. *Makade* 'confectio' is in een levende tekst nog niet aangetroffen; net zoals *pissade* is het waarschijnlijk ontstaan in het brein van een oostelijk lexikograaf en ingevoegd in Gloss. Bern. en vandaar in Gloss. Harl.¹³. *Makage* 'overeenkomst, verdrag' (Gent 1372) of 'legaat' (Willem van der Tanerijen (Brabant 1495, kopie 1529) hoort dan meer westelijk thuis.

8. *Pissade* ook door het Harl. Gloss. (ca. 1440) overgenomen.

9. Zie Van Ginneken, *Taalschat* § 125 n° 89 p. 148.

10. Nochtans ontbreekt er het straks te noemen *messade*, dat wel in het MNW staat, maar voor het *Handwdb.*, waarop Van den Berg steunt, over het hoofd is gezien.

11. Zo b.v. *kemenade* (reeds Leven van Jezus, XIIIde eeuw), dat zich ontwikkeld heeft uit (*camera*) *caminata*; of *sucade* (1480), wellicht uit It. *Zuccata* (zie TNTL 17, 47).

12. Vgl. hierover thans C. Tavernier in *Hand. Top. & Dial.* 44, 1970, p. 82.

13. P. G. J. van Sterkenburg, *Het Glossarium Harlemense. Een lexicologische bijdrage...* 's-Gravenhage 1975, p. 65.

(b) *Belgade* 'toorn' komt één keer voor en wel in Maerlants *Troyen* (ed. N. de Pauw I 99); de grafie, rijmend op *hy dade*, staat boven twijfel verheven. Het MNW ziet er een afleiding in van *belgen* 'met den bastaarduitgang -ade'; Verdam interpreteert hier heel anders dan hij later bij *makade* zou doen. Salverda de Grave (p. 269) stelt m.i. terecht deze twee woorden op dezelfde voet: „Daar nu echter -ade een jong suffix is... en *belgade* reeds in de eerste periode (d.i. tot ca. 1325) voorkomt, acht ik het niet onmogelijk dat het uit een ouder **belgagē* komt.” Ik geloof dat hij gelijk heeft en dat hier wél de argumenten gelden die Verdam zelf later bij *makade* zou gebruiken (zie boven).

(c) *Messade* 'mestvaalt', éénmaal¹⁴ aangetroffen in het *Coerboeck metten doppen* van Antwerpen uit het midden van de XIVde eeuw¹⁵, verklaart Verdam als zijnde gevormd met de uitgang -ade, die ontleend is aan het Romaans waar hij kollektieven vormt. Maar ook voor -age geldt dit – Schönfeld geeft als voorbeeld *boschage* – en gezien in het licht van het reeds gezegde geloof ik dat we deze toevallige formatie ook beter interpreteren als een ongewone spelling van **message*¹⁶. In die overtuiging word ik gesterkt door het feit dat dit in Antwerpen meer gebeurt: ook voor *stage* (uit fr. *estage*) wordt aldaar minstens tweemaal *stadiē* 'stellige' geschreven in 1401 (geciteerd in MNW 7, 1901 bovenaan); of moeten we hier *sta-dje* lezen? Vgl. ook *orilodie* (A. G. M. van de Wijnpersse, *De dietse vertaling van Suso's horologium* p. 112, r. 16).

Samenvattend zou ik willen zeggen dat -ade inderdaad een jong suffiks is. Van de mnl. substantieven op -ade beschouw ik het grootste gedeelte als spookwoorden in een oostelijk woordenboek; men kan zich voorstellen dat de lexikograaf wat hem zo gemakkelijk lukte met *piperrata* > *peperade* ook tot andere voorbeelden uitbreidde. De overige twee (*belgade* en *messade*), waaraan ik nu ook *votselade* toevoeg, beoordeel ik als spellingen voor -age.

2° Na het suffiks van *votselade* iets over de stam. De etymologie van *futselen* is onzeker, maar Jan de Vries en zijn voorgangers brengen het in verband met *vutchelkine* 'lappen' (Leven van

14. Het door Verdam vermelde voorbeeld bij Stallaert is hetzelfde als het zijne.

15. Uitgegeven door F. H. Mertens en K. L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen...* Tweede deel. Antwerpen 1846, p. 478, art. 168. Latere edities (zie *Bouwstoffen* MNW, art. 246 en 259) hebben dezelfde lezing.

16. Verwarring met *message* 'boodschap' is niet mogelijk, aangezien dit in het mnl. nog niet voorkomt.

Lutgart, XIIIde eeuw), *futsel*, *vutsel* 'Panniculus' bij Kiliaen, die elders voor 'panniculus' ook *Vodde* geeft en de adj. *voddigh* / *Pannosus* en *Vodsigh*. Holl. *modderachtigh*. Ik meen dat hier geen moeilijkheden rijzen tussen Hadewych en Jan van Leeuwen.

Het zou wel verleidelijk zijn om de etymologie nog verder in het verleden door te trekken en het formeel verband dat De Vries zag tussen *vod* en germ. **fuþa* 'vulva' thans ook met *futselen* te verbinden, maar op dat glibberig pad begeef ik me niet, nu ik bemerk dat mijn bijdrage over de herkomst van *pril* (Leuv. Bijdr. 48, 1959, 74-80) noch bij De Vries noch in de aanvullingen van F. de Tollenaere enige vermelding heeft gevonden. Verworpen of vergeten? Het blijft voor mij een kwellende vraag.

Naar ik hoop volstaat dit om in de toekomst Hadewychs woorden niet meer als 'volslagen vrij' te verstaan maar als 'vrij van beuzelarijen'. Het verschil is niet zo groot en zeker niet essentieel, maar ik verwacht toch enige belangstelling gewekt te hebben voor een in menig opzicht merkwaardig woord.

§ 2. HADEWYCH : GHENOECHLEECHTEIT

Wat verder in de brieven van Hadewych lezen we in r. 91 van de achttiende: „Redene heuet meer ghenoechleecheit dan Minne, Mer Minne heuet meer suetlicheiden van salicheiden dan redene.” (ed. Van Mierlo p. 155). De hele paragraaf is gebouwd op het verschil tussen minne en redene en de aandachtige lezer vraagt zich af wat toch in de twee geciteerde nevensgeschikte zinnen de tegenstelling kan zijn tussen *ghenoechleecheit* en *suetlicheiden van salicheiden*. Er schuilt hier een moeilijkheid. Gelukkig stamt deze passage uit Willem van Saint-Thierry en voor meer duidelijkheid gaan we bij het Latijn te rade: „Ratio majorem habet sobrietatem, amor beatitudinem.” (PL 184, 393). *Sobrietas* staat er daar, wat Déchanet¹⁷ uitstekend vertaalt door 'plus de retenue'. *Ghenoechleecheit* nu betekent volgens het MNW 'aangename stemming of gevoel, vooral van zingenot, streeling der zinnen, lust, genot, genoeg' en *ghenoechlijcheit hebben in* 'behagen scheppen in'. Hoe kan dit *ghenoechleecheit* dan de weergave zijn van *sobrietas*?

17. J.-M. Déchanet, *Oeuvres choisies de Guillaume de Saint-Thierry*. Paris 1944, p. 188: „La raison montre plus de retenue; l'amour a faim de béatitude.” - Vergelijk hiermee M.-M. Davy, *Guillaume de Saint-Thierry, Deux traités de l'amour de Dieu. De la contemplation de Dieu. De la nature et de la dignité de l'amour*. Paris 1953, p. 103: „La raison se tient dans une plus grande sobriété, l'amour dans une plus grande béatitude.”

De vertalers van Hadewych laten ons hier in de steek; zij projekteren veel te veel de semantische inhoud van de Latijnse term in het mnl. woord. Eerst Van der Zeyde (1936, p. 177): „De rede is gauwer bevredigd dan de minne, maar de minne kent groter bevrediging in de zaligheid.” Vervolgens Van Bladel en Spaapen (1954, p. 177): „Rede heeft meer voldoening dan Minne, maar Minne heeft meer zoete zaligheid dan Rede.” Porion (1972, p. 148) tenslotte laat zelfs de Latijnse stam niet los: „La raison est plus sobre que l'amour, mais c'est celui-ci que sont données la suavité et la béatitude.”

Van Mierlo¹⁸ heeft ook gevoeld dat er iets hapert en tekent ter plaatse aan: „*ghenoechleecheit*, voldoening; het Latijn heeft *sobrietatem*, wat weinig zin geeft: is het *satietaem*? of *suavitaem*?” Aldus redenerend keert hij de rollen om. Door Willems Latijn (zogezegd) te verbeteren reikt hij wel zijn Hadewych als vertaalster de helpende hand, maar redt hij de zin niet: die verliest nu ook in het Latijn zijn pregnante duidelijkheid.

Ik geloof dat we Willem én Hadewych een betere dienst bewijzen door *ghenoechleecheit* te emenderen in *gheuoechleecheit*, dat volgens het MNW betekent 'het in acht nemen van de juiste maat, orde, regel'. Hs. C heeft zonder enige twijfel een *n*, maar de kopiist moet zich bij het lezen van zijn legger vergist hebben. Geen paleograaf zal zich over dit weifelen tussen *u/n* verbazen; dat komt vaak genoeg voor¹⁹ en reeds in 1888 (TNTL 8, 20) heeft Verdam met betrekking tot de verwarring *gevoech/genoech* zijn waarschuwend stem laten horen. In MNW 2, 1812 heeft hij dat nogmaals herhaald en somt hij een aantal voorbeelden van foutieve lezing op. Ik voeg daar nog een tweetal aan toe:

1° Mengeldicht 24, r. 2: C *Dat mi gheuoeghet* tegenover de varianten B *genoecht* en D *genuecht* (zie ed. Van Mierlo p. 127).

2° In *Heim.* v. 910 wil Maerlant 'omnia delectabilia huius mundi' in het Diets weergeven. De hss. stemmen weer niet overeen: C en H lezen *ghenoughelijchede*, L (de legger, ook bij Verdenius) *ghevoughelikede*. Toch illustreert dit vers op zijn eentje Verdam's derde betekenis van *gevoechlijcheit* (MNW 2, 1822), nl. 'voorrecht, het in een goeden of benijdenswaardigen toestand verkeerren'; in casu 'voorrechten, goede dingen'. Gezien het Latijn zou

18. Ik geef hier alleen zijn laatste mening weer. Eerder had hij zich afgevraagd: 'sobrietas: het genoeg-hebben?' (in OGE 3, 1929, 54). of interpreteerde hij *ghenoechleecheit* als 'tevredenheid, genoegen (met een zekere maat?)' (in zijn inleiding tot de brieven, deel II p. 25) of als 'genoegen, voldoening' (in zijn woordenlijst sub verbo).

19. Zie b.v. W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde*. Zwolle 1962, p. 166.

ik, in afwijking van Verdam en Verdenius, niet aan *ghevoughe-likede* de voorkeur geven.

§ 3. HADEWYCH : VALLEN OF WALLEN ?

Nu we toch met de 18de brief bezig zijn zou ik nog willen wijzen op de volgende passage, een paar regels verder : „Als redene dan valt in begherten van Minne...” (r. 96) Willem van Saint-Thierry schreef 100 jaar eerder 'cedit in affectum amoris' ; dat klopt dus. Maar een vreemde, want paleografisch moeilijk te verklaren variante luidt 'ardet in affectu' ²⁰ Hoe komt de kopiist van *cedit* tot *ardet* (of omgekeerd) ?

In het mnl. echter vinden we de twee betekenissen vlak bij elkaar : *vallen* naast het bij onze mystici welbekende *wallen* 'gloeïend heet zijn'. Jammer dat Pater van Mierlo niet meer leeft. Hij zou bij Willem Nederlandse lucht hebben gesnoven ! Ik herinner hier aan het emfatisch slot van zijn bijdrage over *Hadewijch en Wilhelm van St. Thierry* in OGE 3, 1929, 59 : „vanwaar die eenigszins afzonderlijke, eigenaardige plaats die hem toekomt in de Romaansche mystiek ? En dan herinneren wij ons dat ook hij, als Hugo van St. Victor, van Germaansche, Nederlandsche afkomst was. Is het die Nederlandsche mentaliteit, de Nederlandsche ziel, die zich in zijn mystiek gelden doet ?” ²¹

Deze twee, *vallen* en *wallen*, zijn wel meer met elkaar verward. Verdam (8, 1204 en 1209) vermeldt twee voorbeelden : „wie vele tranen ghi (*Maria aan het kruis*) uutgoot, daer u herte te hem moest vallen (*rijmend op vallen*)”, *O.Vr. Droefb.* 14 ; „uter erden vallet sulc lijn (var. : wallet)”, Sp. I¹, 16, 40.

Het MNW 8, 1201 zegt dat *vallen in* (bet. 7) vooral gebruikt wordt voor 'vervallen tot een minder gunstigen toestand' en het enige voorbeeld van een verbinding met *begeerte* is ook duidelijk in verfoeilijke zin : „Dusdaneghe dinc dedem sijn herte Vallen in quaden begherte”, *Theoph.* v. 366.

M.i. kan de emendatie *vallen* > *wallen* worden overwogen. We komen dan in de buurt van het volgende citaat uit Ruusbroec (IV, 102, r. 26) waar ook de geest brandt in liefde : „ende onse

20. Zie Déchanet, *Oeuvres choisies...* p. 188, vn. 65 ; voor zijn vertaling gebruikte hij hs. Brussel K B II 1052 (abdij van Aulne in Henegouwen, XII-XIIIde eeuw). – In de vier XIIIde-eeuwse hss., die Davy, *Deux traités* gebruikte, komt deze variant *ardet* niet voor.

21. Zie de reactie hierop van J.-M. Déchanet, *Guillaume de Saint-Thierry, L'homme et son œuvre*. Brugge 1942, p. 183 : „Au fond la chose est possible. Mais faut-il remonter si haut – jusqu'à une communauté d'origine, lointaine et problématique...?”

gheest es ghelijc levender wallender olyen, die leeft ende walt in dat vier der Minnen Gods."

§ 4. RUUSBROEC: „DAT DEN ANDEREN OVERBLIJFT"

In zijn levensregel voor een Brusselse klaris, een werk dat hij toen nog de onvrije titel *Vanden VII sloten* durfde geven, spreekt Ruusbroec op een bepaald ogenblik over matigheid in spijs en drank: „En soect noch smaec noch lost noch gherief, maer laedt u grove spise ghenoeghen ende dat den anderen overblijft, eest alsoe dat ghijt van natueren vermoecht" (ed. III, p. 97 r. 19). Schijnbaar is hier geen vuiltje aan de lucht, men leest zo gemakkelijk over de moeilijkheid heen. Surius vertaalt: „sed rudiori cibo contenta esto: et quae alijs supersunt edas, si tamen natura tua id patitur." Dit Latijn kan toch alleen betekenen 'eet wat voor de anderen overvloedig aanwezig is, wat de anderen teveel hebben en overlaten'. Maar Ruusbroec kan toch moeilijk aan jonkvrouw Mergriete van Meerbeke de raad hebben gegeven aan tafel geduldig te zitten wachten tot haar medezusters klaar waren en dan pas aan de slag te gaan, indien er nog wat overbleef.

Toch zoeken de benediktijnen van Saint-Paul de Wisques (I, p. 171) het in dezelfde richting: „mais contentez-vous d'aliments grossiers et de ce que les autres laissent, si toutefois vous pouvez le supporter." – Moereels (1976, p. 47) blijft iets dichter bij het middelnederlands en stelt het zodoende nog aanschouwelijker voor: „Zoek niet uw smaak of lust of gemakzucht¹ te voldoen, maar stel u tevreden met eenvoudige spijzen en wat van anderen overblijft, tenminste als uw gestel het verdraagt." Het lijkt hier zelfs alsof de canterse Mergriete moet opmaken wat de andere klarissen op hun borden achterlieten. Dat kan Ruusbroec toch zeker niet bedoeld hebben; trouwens dat staat er ook niet in het middelnederlands, maar wel 'dat den anderen overblijft'.

Naar mijn mening is 'den anderen' geen datief meervoud, maar wat Stoett noemt een adverbiale akkusatief van tijd (§ 198). Daarbij werd het substantief *dach* als vanzelf sprekend niet uitgedrukt; Stoett (§ 211) geeft van deze ellips een paar voorbeelden: 'Alreheiligen (nl. dach)' , 'Ten joncsten (nl. dage) daer hi sal doemen' in *Rijmb.* v. 25785.

1. Onjuiste en onbegrijpelijke weergave van *gberief* 'zingenot'. Ik vermoed dat men het met gemakzucht in de kookkunst niet tot smakelijkheid brengt.

'Den anderen' betekent dus hetzelfde als de genitief *Des anders* (of zwak: *anderen*) *dages*: 'op de volgende dag'². Ruusbroec meent terecht dat er geen eten mag verloren gaan; het klikkje, dat in de pot bleef, hoort niet in de vuilnisemmer, maar moet de volgende dag op tafel komen.

Voor wie nog mocht twifelen geef ik enkele gelijkende plaatsen uit Ruusbroecs *Tabernakel*. Mozes draagt Aäron en zijn zonen op te eten van het ramsvlees en het ongedesemd brood; en Leviticus 8,32 gaat dan verder: „Quicquid autem reliquum fuerit de carne et panibus ignis absumet.” Ruusbroec betreft hierbij ook Exodus 29,34: „Quod si remanserit ... *usque mane*, combures reliquias igni.” (En zo iets ... *tot de volgende morgen* zou overblijven, moet ge dat overschot verbranden.)³

Dit bevel van Mozes, dat de geheiligde spijzen op de volgende dag moeten verbrand worden, komt in Ruusbroecs kommentaar een aantal keren terug:

- (a) Ende al dat hen overbleef tote in den anderen dach, dat verberrenden si in den viere (II 227, 36)
- (b) Ende al dat hen overblijft op den anderen dach, dat selen si verberren (II 239, 5)
- (c) Ende al dat over bleeft (sic?) tote in den anderen dach, dat moeste men verberren (II 242, 11)
- (d) Ende al dat vleesch dat overblijft in den anderen dach, dat sal men verberren (II 243, 33)

In (a) en (c) werkt bij *tote* (verbonden met een verleden tijd van het werkwoord) het *usque* van de vulgaat nog door. In (b) en (d) kiest Ruusbroec een voorzetselbepaling, rep. met *op* en *in*; zich richtend tot een 'lieve suster' (r. 1), los van de plechtige bijbeltaal, kon hij een natuurlijker toon aanslaan en een beknopter konstruktie gebruiken: 'den anderen dach' en zelfs 'den anderen'.

§ 5. RUUSBROEC: DAT CROENEN 'HET KROONTJE'

In hun historische grammatika zeggen Schönfeld en Van Loey (§ 185 p. 226) dat het germaanse suffiks *-in* oorspronkelijk diende tot vorming van adjektieven vooral bij dier- en stofnamen (*silverijn*); in de van diernamen aldus gevormde adjektieven werd het gesubstantiveerde neutrum gebruikt tot aanduiding van het jonge

2. Van het bijwoord 'anderdages' geeft MNW I 412 alleen de betekenis 'de vorige dag' en 'onlangs', maar in I 411 sub 'ander' wordt duidelijk geïllustreerd dat 'ander' de naastaangrenzende betekent, hetzij van voren of van achteren, vooral in verbinding met *dag*.

3. De mnl. vertaling staat op p. 191, r. 5: „Eest dat daer iet over blijft... tote der marghen stonden, die relieve seldi verberren in den vier.”

dier – zodoende kreeg het een verkleinende betekenis (*kiekijn, veulen, varken*⁴) – en voorts ook in vleinamen (*Moenin*).

Zaaknamen met *-in* zijn vrij zeldzaam; Schönfeld noemt alleen *kluwen* en *veken*. Een ander aardig voorbeeld vond ik in Ruusbroecs *Tabernakel*. Voor een goed verstaan van het woord in zijn kontekst is wel enige toelichting vereist.

In zijn allegorische verklaring van het tabernakel is de Brabantse mysticus dan gekomen bij de tafel der toonbroden in de ark des verbonds. Exodus 25,24 beschrijft hoe deze versierd moet worden: „*faciesque illi (nl. mensae) labium⁵ aureum per circuitum et ipsi labio coronam interrasilem⁶ altam quatuor digitis et super illam alteram coronam aureolam.*”⁷

Aan de hand van deze opdracht is het moeilijk zich een preciese voorstelling van de zaak te maken⁸. *Historia Scolastica* van Petrus Comestor, die Ruusbroec ook op deze plaats heeft gebruikt⁹, wist ook niet goed raad met de laatste *corona aureola*; wel zegt hij uitdrukkelijk dat ze van kleiner formaat was: „Huic (nl. boven de eerste corona) vero superposita erat alia corona minor ista. Sed quanta, et quomodo superposita, et an plana, vel interrasilis nescimus: tamen aureola vocatur.” (PL 198, kol. 1171 C). Maerlant koos dan ook een eenvoudiger model: „Al omme ghinc .j. ranke (var. rant) scone Van goude ghemaect als ene crone .JJ. vingre boven der taflen hooch Bescreef die gone die niet ne looch.” (*Scolastica* v. 4761)

Wanneer Ruusbroec nu doordringt tot de diepere zin van dit schriftwoord, spelen al de genoemde elementen een rol. *Labium* (die guldene boert) verwijst naar ‘die opganc onser caritaten’, *corona* (die guldene croene) naar ‘minne met alle den goeden werken’; en dan komt daarboven *aureola* ‘een clein croenken van finen goude’ (ed. II, 291, r. 33), waarvan Ruusbroec naar eigen inzicht de *sensus mysticus* geeft: „Ende dit was oec die (f. 103a) sake dat dat cleine croenen aureola bouen die groete croene stont Want daer onse minne bouen al hare werke verberrent ende

4. Zie over *varken* de discussie De Tollenaere-Heeroma in TNTL 67 en 68.

5. Een glosse verduidelijkt ‘limbum vel coronam’.

6. *Interrasilis* betekent ‘in half verheven beeldhouwwerk’, door Ruusbroec weergegeven als ‘sum plein ende sum ghebeelt (of ghegraven)’.

7. In een moderne vertaling luidt dit nogal afwijkend: „maak er loofwerk van goud omheen. Ge moet daar een lijst van een hand breed omheen maken en om die lijst loofwerk van goud.” Deze laatste zin volgt een variante lezing: „et ipsi labio clausuram palmarem (‘een hand hoog’) per circuitum, et facies coronam auream illi clausurae per circuitum.”

8. Een afbeelding is opgenomen op Titus’ triomfboog in Rome. Zie *Dictionnaire de la Bible* 5, 1912, kol. 1967.

9. Zie F. van den Berghe, *De invloed van Petrus Comestor op de schrijftuerverklaring van Jan van Ruusbroec*. Brussel 1949, p. 19.

versmelt in brande der ewegher minnen gods daer es dat ghelieuen onser minnen alre meest ende alre soetst. Ende in dien verniuten (sic) onser minnen ontfaen wi dat cleine croenen daer god werct ende wi dat gheuoelen ende ghedoeghen. Maer hoe dat cleine croenken bouen die grote croene stont in der figuren dat en vint men niet ghescreuen Ende hoe oec onse bloete minne verberrent ende vernieudt in die minne gods men caent oec ghespreken noch ghescriuen Maer die hoeghe minne draghen si moghens gheuoelen" ¹⁰.

Naast *croenken* ¹¹ staat er in hs. A duidelijk voor aureola tweemaal *dat cleine croenen*; de goede zin van de gehele passage en ook het onzijdig geslacht bevestigt het diminutivum. Het suffiks *-in* was in de XIVde eeuw wel niet meer produktief; wellicht bezat het alleen nog zeer vaag verkleinende waarde, zodat Ruusbroec het tweemaal met het adjektief *cleine* moest verduidelijken.

§ 6. JAN VAN GORCUM EN RUUSBROEC

In OGE 24, 1950, heeft Edg. Heynen op p. 381-400 een bijdrage gewijd aan het leven en vooral aan de werken van Jan van Gorcum, een hervormde die onder invloed van Pelgrim Pullen katholiek priester werd, in Den Bosch zijn taak vervulde en aldaar overleed in 1619.

Onder zijn talrijke werken noemt Heynen ook *De Gheestelycke Bruyloft tusschen Godt ende onse nature* (Den Bosch, 1611). Hoewel op het titelblad Mattheus 25 (over de vroede en dwaze maagden) wordt geciteerd, heeft dit boekje op het eerste gezicht niets te maken met Ruusbroecs *Brulocht*. Maar wie rustig verder bladert tot bij het twintigste hoofdstuk (blz. 181) spitst bij de beginwoorden de oren: „DEsen bruydegom is Christus/ende de menschelijcke natuer is de bruyt / die Godt ghemaect heeft tot dat beelde ende tot de gelijckenisse zijns selfs...” Hier is wel degelijk de meester van Groenendaal aan het woord en dat blijft zo tot het einde (p. 204) van hoofdstuk 21, getiteld „Van vijfderley menschen die comen moeten ten ordele”.

10. Ed. Ruusbroecgenootschap II, p. 293; ik citeer naar het standaardhandschrift A (Brussel KB 19295-97, fol. 103 RA). Het 14de-eeuwse handschrift B uit Rooklooster heeft hier driemaal 'dat cleine croenken'.

11. Ook elders in handschrift A van het Tabernakel is *croenken* het gewone verkleinwoord; zie bv. tweemaal p. 135 en 173, driemaal p. 137. In de andere handschriften heb ik niet stelselmatig gezocht; ik kan alleen zeggen dat handschrift G (Brussel KB II 296), geschreven in 1510, op de korresponderende plaatsen (fol. 201 V) overal *croonken* heeft.

Jan van Gorcum heeft geen doorlopende tekst overgeschreven maar hier en daar naar zijn gading genomen. Het zou weinig zin hebben precies uit te rafelen hoe hij te werk ging; ik geef alleen de grote blokken aan:

<i>Van Gorcum</i>	<i>Ruusbroec I</i>
p. 181-185	103,8-106,19
186-188	143,19-149,25
188-190	110,8-113,30
191-194	116,7-119,25
194-202	119,28-122,28
202-204	138,4-140,23

Meestal ontleent hij aan het eerste boek (het werkende leven), slechts éénmaal (p. 186-188) aan het tweede, niets aan het derde. Hij laat hierbij stukken weg en moderniseert de taal (*weldichste* wordt *geneuchlijcste*; *stat*: *plaetse*; *behendich*: *listich*; *bedrogben*: *omgekeerd*; *alindich*: *miserabel*; enz.) Ook uit het feit dat hij elders (op p. 135) voor zijn definitie van ootmoedigheid een beroep doet op de *Brulocht* (p. 123, 1-4) blijkt dat hij Ruusbroec vrij goed kent. Hij moet dit werk in hs. bestudeerd hebben, want de eerste Ndl. druk van de *Brulocht* wordt pas in 1624 door de kapucijn Pater Gabriel van Brussel in het licht gegeven.

Het heeft Ruusbroec in de 17de eeuw niet aan belangstelling ontbroken, zoals we kunnen lezen bij A. Ampe, *Ruusbroec. Traditie en Werkelijkheid* (Antwerpen 1975). Tot zijn bewonderaars mogen we nu ook Jan van Gorcum rekenen.

§ 7. LUCAS D'HEERE MAAKT HET KIND

In 1534, toen Lucas D'Heere zich nog als zuigeling te goed deed, – ik kies mijn beeldspraak in functie van wat volgt – schreef Marot aan het hof van Ferrara een *blason du beau tétin*¹, dat door zijn pikante originaliteit in Frankrijk spoedig furore maakte, als een model in het genre gold en eindeloos werd nagevolgd. Ook D'Heere werd erdoor gefascineerd, pas later natuurlijk, misschien toen hij als 25-jarige te Fontainebleau kartons tekende voor de wandtapijten van Catharina dei Medici. Hij vertaalde het en gaf zijn werkstuk een plaats in zijn *Den hof en boomgaerd der poë sien*

1. Over de geschiedenis van dit subgenre en over dit blason in het bijzonder zie Charles E. Kinch, *La poésie satirique de Clément Marot*. Paris z.j., p. 109-129. – De uitvoerigste bloemlezing in A.-M. Schmidt, *Poètes du XVIe siècle*. (Bibliothèque de la Pléiade, 96), p. 293-364.

uit 1565, nr XXXVI op p. 46 in de zeer verdienstelijke heruitgave door W. Waterschoot². Deze laatste spreekt wel in zijn inleiding p. XIX zeer in het algemeen over invloed van Marot, maar vermeldt jammer genoeg bij de afzonderlijke gedichten de vele Franse voorbeelden niet. Toch is hij van de bevindingen van Eringa, die de invloed van Marot op D'Heere goed onderzocht, terdege op de hoogte blijkens zijn artikel *Lucas d'Heere en Den hof en boomgaard der poësie (1565)*, verschenen in *De Fontaine, Jaarboek* 1964-65, XIV-XV, p. 47-119 (zie over ons gedicht p. 101 en 115).

In zijn overzetting maakte D'Heere het gepaard rijm van het origineel heel wat kunstiger: abaabbcbcc, dccdd, eddee, feeff, gffgg, hgghh, ihhii, jiiij; op dit terrein zijn we altijd zeer sterk geweest. De 34 regels zijn tot 44 uitgedijd – ook dat behoort tot onze aard – en dat komt omdat hij zich enkele uitweidingen veroorlooft, zoals men in het volgende inhoudsoverzicht kan zien:

<i>Regels bij Marot</i>	<i>Regels bij D'Heere</i>
1-10 beschrijving op grond van vermoedens (cfr r. 9 <i>Que nul ne veoit, ne touche aussi</i>)	1-10
11-16 voortzetting van de beschrijving, met de nadruk op hun onbeweeglijkheid	11-14 eerste excursus 15-20
17-24 ontstaan maar beheersing van het verlangen (cfr r. 19 <i>Quand on te voit</i>)	21-26
25-30 in hun rijpheid roepen ze 'Mariez moi tost'	27-30 tweede excursus 31-33 derde excursus 34-38
31-34 zaligprijzing van de toekomstige echtgenoot	39-44

Dit elegante gedicht is dus zeer logisch opgebouwd: het vertoont een climax in de bewondering en het beheerst verlangen, dat uiteindelijk verzaakt ten voordele van de toekomstige echtgenoot, de 'beatus ille'³. D'Heere volgt deze grote lijn op de voet; alleen

2. Zwolle 1969. Het heeft weinig zin hier te verwijzen naar een van de vele Marot-edities. S. Eringa heeft op p. 246 van zijn dissertatie over *La renaissance et les rhétoriciens néerlandais* (Amsterdam 1920) de Franse en de Nederlandse tekst parallel afgedrukt; over ons gedicht handelt hij op p. 85-87.

3. Naar mijn gevoel gaat de karakterisering van L. Forster, *The icy fire* (Cambridge 1969, p. 81) in haar laatste konklusie wat te ver: „... with its allusion to marriage and pregnancy, it is as unpetrarchistic as one could wish; it finishes in the vein of the epithalamium.” Hier spelen de genoegens van de

last hij – zoals gezegd – drie uitweidingen in. De tweede gaat over een mirakuleuze boezem, die volgens de verklaring van Waterschoot handen doet wegslaan, die nochtans ongedeerd blijven⁴. De derde brengt op een lompe wijze een beha te pas. Op de eerste zullen we nu wat nader ingaan.

Marot heeft net schroomvol gezegd 'Que nul ne veoit, ne touche aussi', Marot (en D'Heere met hem) hebben bij hun blasonneren slechts een vermoeden uitgedrukt 'Mais je gage qu'il est ainsi', en uitgerekend op dit moment voegt D'Heere op eigen houtje v. 11-14 in :

Mammeken dat zulcke gratien heeft
 Dat een man wel zoude maken eenpaer
 Het kindeken om u te zughen naer,
 Wel ghemaect mammeken waerd dat het leeft.

Waterschoot interpreteert dit aldus (wat ik zelf aanvul plaats ik tussen ronde haakjes) : 'Borstje, (dat zoveel) bevalligheid (bezit, dat een man) steeds (het kindje zou) verwekken, opdat dit naderhand aan u zou zuigen.'

De wonderen zijn – vooral op dit domein – de wereld niet uit, maar dat de aanbidder zich in dit stadium van het gedicht zo onstuimig zou te buiten gaan – en dan nog 'steeds' – en daarna maandenlang zou zitten te wachten op die baby om hem aan te leggen, acht ik weinig waarschijnlijk.

seksualiteit geen of nauwelijks een rol, maar primeert de gedachte dat schoonheid in vruchtbaarheid haar voltooiing en bekroning vindt. Ook in het elfde sonnet van de schoonheid wordt het toekomstbeeld getekend van een 'Hemels suyghelink', die 'Daar noch aanlegghen sal', zal spelen met de ring van zijn moeder en tateren op haar schoot.

Marots blasonnerende navolger Maurice Scève geeft blijk van eenzelfde terughoudendheid :

mais je n'ose,
 Me cognoissant indigne d'approcher
 Chose tant sainte, et moins de la toucher :
 Mais me suffit que de loing je contemple
 Si grand beaulté

Ook hier wordt vanzelfsprekend alles met een verholten glimlach van verstandhouding gezegd : 'Là ou j'ay fait par grand devotion Maint sacrifice...' (voor Scève gebruikte ik *Oeuvres Complètes*, Texte établi et annoté par Pascal Quignard. 1974, p. 366 *Blason de la gorge*.)

4. Hoe stelt Waterschoot zich dit eigenlijk voor? Denkt hij aan een mirakel zoals in de *Sevenste Bliscap*, waar de handen van een jood, die de lijkst van Maria wil aanvallen, aan de baar verschroeien maar door Petrus worden genezen (v. 1505)? Ik vraag me af of 'handen afslaan' hier niet eerder betekent 'huwelijksaanzoeken weigeren' (WNT I, 1412 en V, 1766), en of niet eerder dáár de onhandige woordspeling ligt. – Dat we hier te maken zouden hebben met een reminiscentie uit Ronsard, zoals Eringa p. 88 meent, lijkt me weinig waarschijnlijk, omdat D'Heere spreekt van 'afslaan' in plaats van 'bruler' en omdat bij hem de aanstichter van de brand (le foudre de voz yeux) geheel ontbreekt.

Waterschoot maakt hier geen onderscheid tussen *het* kind maken en *een* kind maken en heeft zich zodoende niet gerealiseerd welke uiteenlopende bezigheden door een verandering van het lidwoord worden aangeduid, al zullen sommigen beweren dat het verschil niet zo groot is.

Het WNT geeft nochtans uitsluitel voor de beide uitdrukkingen. *Een kind maken* geeft het weer door 'het verwekken' (VIII, 2961 en IX, 117, bet. II A, 2); betekenis III, 4 van *maken* daarentegen omschrijft het aldus (IX, 124): 'een bepaald type door zijn gedragingen voorstellen, zich zóó houden als een persoon die als lijdend voorwerp wordt genoemd.' Weliswaar wordt niet bijgevoegd dat hier het bepaald lidwoord vereist is, maar uit de geciteerde voorbeelden blijkt dat wel: den Joffer maken, de beest -, den blinde -, het schamel wicht maken. Wellicht stond het Franse *faire* hier model, dat zowel 'engendr' omvat (Littré sub 2°) als 'prendre le caractère de, jouer le rôle de' (Littré sub 39°, waar in alle bewijfsplaatsen eveneens het bepaald lidwoord wordt gebruikt).

D'Heere bedoelt hier natuurlijk dat de minnaar baby'tje zou willen spelen, het *sugere mammam* van de moraalteologen en een bekend motief in de erotische literatuur. Het is zelfs mogelijk dat hij dit bij ons heeft geïntroduceerd⁵. Misschien kan hem dit ten goede worden gerekend, maar dat hij het doet in dit gedicht en dan nog op die plaats getuigt van een onvergeeflijke wansmaak.

Van de nog grotere onbeheertheid, die Waterschoot hem toeliet, kunnen we hem gelukkig vrijpleiten, maar toch, er blijft zoveel grofheid over. Ik wees daar reeds eerder op en *wurgen*, *drolleken* zijn nauwelijks waarderende woorden te noemen. Hoe lomp vertolkt hij

Tetin qui t'enfles, et repoules
Ton gorgias de deux bons poules
(*Borstje dat zwelt en je kettinkje twee flinke
duimen hoger drukt*)

Want ic beghinne my te schoene
Op een viue, staghet my niet wel groene ?
(*Want kijk, ik begin me te schoeien met maat nr 5*)

5. Voor zo ver ik weet - ik ben niet erg belezen in dit veld - komt Hooft met *Dartelavondt* v. 13-16 op de tweede plaats, ruim 50 jaar later. Zie ed. Leendertz-Stoett I, 176.

In de kluchten kunnen we dergelijke uitingen ook verwachten. In het esbatement van Tielebuys (1541) zegt de 'held' (v. 376)

Wanneer sallick u mameken suycken ?

Ick crijghe grooten dorst deur dit herdragen

Het gaat hier wel over een man die te vroeg werd geboren 'ende wert herdragen', maar de dubbelzinnigheid is onmiskenbaar.

Schoenen, n.b !⁶ De lezer vraagt zich uiteindelijk af of D'Heere's schone niet nog het best gediend zou zijn met de door Waterschoot voorgeschreven behandeling.

D'Heere mag dan de eerste geweest zijn die gedichten heeft geschreven die op sonnetten lijken, hoe ver is hij nog verwijderd van renaissancistische gevoeligheid. We zullen nog vijftig jaar geduld moeten oefenen vóór we de kunst verstaan, tot het elfde sonnet van de schoonheid 'O rijpen bosem wit ...', tot Hoofts *Dartelavondt*, een gedicht van volmaakte schoonheid.

Korbeek-Lo

6. M.i. hoort dit soort kwalifikaties eerder thuis in het contreblason *Du laid tetin*, dat ook door D'Heere naar 's lands gelegenheid werd verdietst (nr XXXVII). Daarover heb ik me maar niet gebogen, maar mijn eerste indruk is toch dat hij de opsomming van lelijkheden tot een gelukkiger einde brengt. Satire en karikatuur liggen het Nederlandse talent veel beter dan bewondering.